

MIROSŁAW NOWOSIELSKI^a

RAFAŁ P. BARTCZUK^b

^aUniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Wydział Studiów nad Rodziną

^bKatolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Instytut Psychologii

ANALIZA STRUKTURALNA PROCESÓW DEKONWERSJI W OKRESIE DOJRZEWANIA – KONSTRUKCJA SKALI DEKONWERSJI ADOLESCENTÓW

Obecność przemian duchowych i religijnych w trakcie adolescencji ma silne uzasadnienie w dotychczasowej teorii i badaniach. W niniejszym artykule zaproponowano zastosowanie podejścia opartego na dekonwersji do badania religijnego kryzysu dojrzewania. Streib opracował koncepcję dekonwersji w kontekście rosnącego zainteresowania ateizmem i apostazją. W proponowanym ujęciu procesy dekonwersyjne to wszystkie zmiany w osobistej religijności, które zawierają odejście od aktualnych sposobów doświadczania i przejawiania religijności. Odwołując się do koncepcji Streiba, na podstawie badań przeprowadzonych na 323 osobach, skonstruowano Skalę Dekonwersji Adolescentów. Analizy wykazały istnienie czterech wymiarów, które zinterpretowano jako: (1) Odchodzenie od wiary, (2) Odchodzenie od wspólnoty religijnej, (3) Doświadczanie pustki transcendentalnej oraz (4) Krytycyzm moralny. Oszacowano rzetelność i trafność nowej metody, które okazały się zadowalające.

Słowa kluczowe: dekonwersja; adolescencja; przemiany duchowe; Skala Dekonwersji Adolescentów.

Adres do korespondencji: MIROSŁAW NOWOSIELSKI – Wydział Studiów nad Rodziną, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, ul. Wóycickiego 1/3, 01-938 Warszawa; e-mail: m.nowosielski@uksw.edu.pl

WPROWADZENIE

Adolescencja jest specyficznym, charakteryzującym się niezwykłą dynamiką, okresem w cyklu rozwojowym człowieka. Przemiany biologiczne, psychologiczne i społeczne, które mają miejsce w jej przebiegu, naturalnie ukierunkowują młodego człowieka na zadania rozwojowe o charakterze religijnym i duchowym, takie jak kwestionowanie światopoglądu i wartości, szukanie znaczenia i celu, doświadczenia transcendencji i poszukiwanie sacrum (King, Ramos i Clardy, 2013; Levenson, Aldwin i Igarashi, 2013). Jest to czas, gdy młodzi ludzie rozpoczynają psychologiczną próbę konsolidacji i zrozumienia własnego doświadczenia i poszukują swojej tożsamości w kategoriach ról rodzinnych, społecznych i zawodowych, a religijność może być ważnym czynnikiem w tym procesie (King i in., 2013; Rydz i Zarzycka, 2008; Yonker, Schnabelrauch i Dehaan, 2012). W szczególności może ona pełnić rolę ochronną przed angażowaniem się w zachowania problemowe (King, 2007; Niewiadomska i in., 2015; Rew i Wong, 2006; Wallace i Forman, 1998).

Przemiany religijne charakterystyczne dla adolescencji były przedmiotem badań psychologów od samego początku ich zainteresowania dziedziną religii (np. Hall, 1904; Starbuck, 1901). Schnitker, Felke i Barrett (2014) podsumowując przegląd badań na ten temat piszą, że przemiana religijna w okresie adolescencji jest charakterystyczna dla wszystkich populacji. Hood, Spilka, Hunsberger i Gorsuch (1996) twierdzą, że zmiany religijne występują najczęściej między 15-16 rokiem życia. Inni autorzy, jak Regnerus i Uecker (2006), wydłużają ten okres na 13-16 rok życia. Przemiana religijności ma charakter wielowymiarowy i jej efektem może być jej spadek lub wzrost. Podkreśla się, że okres religijności młodzieńczej ma decydujące znaczenie dla przyszłej religijności człowieka (Rydz, 2012, 2014).

Adolescencja jest związana z dużą wrażliwością na ideały, które w konfrontacji z otoczeniem zostają poddane weryfikacji. W tym okresie młody człowiek kształtuje swój światopogląd, formuje poglądy moralne i kształtuje postawę religijną. W sferze religijnej może pojawić się bunt przeciwko istniejącemu porządkowi, który przybiera różne formy. Może mieć on charakter zmiany przynależności do grupy wyznaniowej albo przybrania racjonalistycznego stanowiska wobec życia. Może to być też całkowite odrzucenie wszelkiej religijności ze swego życia (Marianiński, 2006, 2011).

W obszarze psychologii przemiany w religijności określano tradycyjnie terminem „nawrócenie” (*conversion*) (por. Paloutzian, 2005; Wulff, 1997/1999) lub „kryzys religijny” (por. Nowosielski, 2008; Pratt, 1920; Soiński, 2010). Analiza

zmian religijności w tych kategoriach akcentuje ich przejściowy charakter. Mogą one prowadzić do utraty wiary religijnej, jednak często następuje po nich nowe zaangażowanie religijne. Takie rozumienie przemian religijności dominowało w pracach psychologów (por. Hood, Hill i Spilka, 2009; Nowosielski, 2008), jednak stopniowo ewoluowało (por. Paloutzian, Murken, Streib i Rößler-Namini, 2013; Sandage i Moe, 2013; Streib, Hood, Keller, Csöff i Silver, 2009; Wulff, 2002). Najpierw włączono w zakres pojęcia „nawrócenie” stopniowe zmiany w religijności. Następnie dostrzeżono, że nawrócenie jest związane z racjonalną aktywnością podmiotową o różnorodnej motywacji oraz zaczęto umieszczać je w szerszym kontekście duchowej transformacji (*spiritual transformation*), rozumianej jako zmiany w systemie znaczeń jednostki. Wreszcie zwrócono uwagę na konieczność uwzględnienia w badaniach poziomu indywidualnego i społecznego (por. Nowosielski i Bartczuk, 2015).

Ważny aspekt duchowej i religijnej transformacji, polegający na odchodzeniu od posiadanego systemu wierzeń, praktyk i moralności, a także od przynależności do wspólnoty religijnej czy duchowej, można określić jako „dekonwersję” (*deconversion*). Był on dotychczas stosunkowo mało eksplorowanym badawczo obszarem, mimo iż jest elementem wszelkich przemian religijności. Każde nawrócenie zawiera bowiem dekonwersję od dotychczasowej religijności bądź duchowości (por. Streib i in., 2009).

Badanie dekonwersji jest ważne w obliczu zachodzących obecnie różnorodnych zmian w społecznym obrazie religijności. Z jednej strony, od lat 60., opisywane są przez badaczy procesy sekularyzacyjne, wyrażające się w takich zjawiskach, jak wzrost liczby apostazji, kryzys instytucji kościelnych, porzucanie dotychczasowych tożsamości religijnych (por. Mariański, 2006, 2013; Streib i Hood, 2011; Streib i Klein, 2013; Zarzycka, 2009). Z drugiej strony postępuje proces desekularyzacji, charakteryzujący się m.in. powstawaniem nowych ruchów w ramach wielkich religii, tworzeniem nowych (pozakościelnych) tożsamości religijnych (np. określanie siebie jako osobę „duchową, ale niereligijną”) czy wzrostem zainteresowania religiami Wschodu i sektami (por. Mariański, 2006, 2013; Streib, 2008). Zarówno sekularyzacja, jak i desekularyzacja, z psychologicznego punktu widzenia, zakładają zmiany w religijności osobistej, polegające na odchodzeniu od form religijności, w których jednostka trwała dotychczas.

Społeczne przemiany w obrazie religijności są kontekstem dla przemian rozwojowych zachodzących w okresie dojrzewania (Bronfenbrenner, 1979), dlatego ich odbicie można dostrzec również w badaniach socjologicznych dotyczących religijności młodzieży w Polsce (Mariański, 2008, 2011; Potocki, 2014;

Zaręba, 2012). Mariański (2008) zauważył, że deklarowana przez młodzież niewiara jest dość słabo rozpoznana badawczo. W dotychczasowych badaniach rzadko stawiano młodzieży pytanie o przyczyny i motywy jej obojętności religijnej lub niewiary.

Założenia teoretyczne Skali Dekonwersji Adolescentów – koncepcja dekonwersji Streiba

Teoretyczną podstawą konstrukcji Skali Dekonwersji Adolescentów (ADS) jest koncepcja dekonwersji H. Streiba (Streib i in., 2009; Nowosielski i Bartczuk, 2015). Zgodnie z nią dekonwersja to „zmiana w orientacji religijnej osoby w specyficznym czasie biograficznym, która pociąga za sobą przepracowanie tożsamości religijnej osoby, rewizję jej systemu wierzeń i światopoglądu oraz restrukturyzację jej sposobu myślenia, rozumowania moralnego i postępowania wobec autorytetu – ze specjalnym zwróceniem uwagi na akt porzucenia starej [orientacji] i poszukiwania czegoś innego” (Streib i in., 2009, s. 23).

Streib i Keller (2004), poszerzając model dekonwersji Barboura (1994), zaproponowali 5-wymiarową strukturę tego zjawiska. Wymiary (określane jako kryteria) wyróżnione przez tych autorów obejmują: (1) utratę swoistego doświadczenia religijnego (zagubienie posiadanego uprzednio sensu i celu życia, utrata doświadczenia Boga, a także poczucia zarówno zaufania, jak i lęku wobec Boga); (2) wątpliwości intelektualne (zaprzeczenie lub brak zgody na specyficzne wierzenia, będące zmianami w wymiarze ideologicznym religijności); (3) krytycyzm moralny (odrzućcenie specyficznych dla danej religii nakazów moralnych lub osiągnięcie nowego poziomu rozumowania moralnego); (4) cierpienie emocjonalne (utrata poczucia zakorzenienia, wsparcia oraz stałości i bezpieczeństwa pochodzących z religii) oraz (5) rezygnację z przynależności do wspólnoty religijnej (wycofywanie się z uczestnictwa w spotkaniach społeczności religijnej lub/i odstąpienie od wykonywania praktyk religijnych, co może prowadzić do całkowitej rezygnacji z członkostwa w danej wspólnocie). Tak ujęta „dekonwersja” obejmuje szeroki zakres zmian w osobistej religijności, włączając w to nie tylko odrzucenie religii, ale również zmiany w orientacji religijnej, sprowadzenie religii do sfery prywatności czy przyjęcie duchowości (Streib i in., 2009).

Sam autor koncepcji dekonwersji umieszcza ją w perspektywie rozwojowej, odwołując się przy tym do teorii rozwoju wiary Fowlera (1981) i do powiązanej z nią własnej koncepcji stylów religijnych (Streib, 2001, 2005). Dekonwersja z perspektywy rozwojowej jawi się jako proces przebiegający na określonym

odcinku biografii jednostki, którego istotnym elementem jest krytycyzm wobec religijnych schematów poznawczych i ich zmiana. Można więc ująć ją jako porzucenie określonego stylu religijnego na rzecz innego (Streib i in., 2009). Z rozwojowego punktu widzenia można mówić o dekonwersjach strukturalnych, związanych ze zmianą stadium rozwojowego wiary, oraz ubocznych, zachodzących w ramach jednego stadium.

W proponowanym przez nas ujęciu procesy dekonwersyjne to wszelkie zmiany w przekonaniach, emocjach i zachowaniu, które zawierają odejście od aktualnych sposobów doświadczania i/lub przejawiania się religijności. Inaczej mówiąc, procesy dekonwersyjne to procesy psychologiczne, które prowadzą do dekonwersji. Jako podstawę dookreślenia procesów dekonwersyjnych przyjęliśmy pięć wymiarów dekonwersji opisanych przez Streib (Streib i in., 2009). Wymiary te wzbogaciliśmy o wymiar zaburzenia w osobistej relacji z Bogiem, wyodrębniony przez Nowosielskiego (2008) na podstawie badań jakościowych nad kryzysem religijnym w okresie adolescencji. Badania te wskazywały na istnienie przestrzeni kontaktu z Bogiem mającej charakter relacji osobowej, w której istnieje wzajemna wymiana. W kryzysie ta relacja zostaje zachwiana. Zaburzenie w osobistej relacji z Bogiem wyraża się w utracie poczucia podmiotowości w relacji z Bogiem, braku dialogu, poczuciu opuszczenia, bycia niewysłuchanym – Bóg staje się daleki, nie ma poczucia Jego bliskości (Nowosielski, 2008). Wymiar ten wydaje się specyficzny dla religii teistycznych, w których podkreśla się osobowy charakter Boga.

PROBLEM BADAWCZY

Celem prezentowanych badań było: (1) potwierdzenie występowania zjawiska dekonwersji u adolescentów; (2) przetestowanie struktury procesów dekonwersyjnych w okresie dojrzewania; (3) konstrukcja Skali Dekonwersji Adolescentów (ADS) oraz wstępne określenie jej własności psychometrycznych.

Oczekiwano przy tym, że odsetek osób, które zmieniły autodeklarację religijną na świadczącą o mniejszym zaangażowaniu religijnym, będzie istotnie wyższy od zera oraz że struktura ADS będzie odpowiadała 6-czynnikowej strukturze teoretycznej. Ponadto w badaniu trafności teoretycznej ADS przyjęto, że: procesy dekonwersyjne będą korelowały dodatnio i najsilniej z kryzysem religijnym, ujemnie – z religijnością, przy czym założono, że wzór korelacji między wymiarami Skali Centralności Religijnej i ADS będzie odzwierciedlał odpowiedniość pomiędzy wymiarami religijności i procesami dekonwersyjnymi.

Oczekiwano mianowicie, iż wymiar ideologiczny centralności religijności będzie powiązany z wątpliwościami intelektualnymi, praktyki publiczne z rezygnacją z przynależności do wspólnoty religijnej, zaś doświadczenie religijne z cierpieniem emocjonalnym, utratą swoistego doświadczenia religijnego oraz poczucia osobowej relacji z Bogiem. Oczekiwano również dodatniej korelacji dekonwersji z kryzysem w wartościowaniu (Oleś, 2002; Śliwak, Zarzycka i Rak, 2011; Wysocka, 2007) oraz korelacji ADS z aprobatą społeczną na poziomie słabego efektu (nie wyższej niż 0,3) (por. Cohen, 1988).

METODA

Badana grupa i procedura

Badania odbywały się w maju 2012 r. w sześciu szkołach średnich (liceach i technikach) w Warszawie, Skierniewicach i Godzianowie. Przebadano łącznie czternaście klas wyższych niż klasa pierwsza. Badanie prowadzono podczas lekcji, miało ono charakter grupowy i anonimowy. Udział w badaniach był dobrowolny.

W badaniu wzięło udział 323 uczniów w wieku 16-20 lat ($M = 17,65$; $SD = 0,89$). Kobiety stanowiły 55% próby, 82% osób badanych pochodziło z rodzin pełnych, 58% zamieszkiwało w mieście. Przynależność religijna badanych była następująca: katolicy – 90%, bez wyznania – 4%, prawosławni – 2%, protestantów, zielonoświątkowców, Świadków Jehowy i przedstawicieli innych wyznań – po 1%. Badani mieli następujący stosunek do religii: 45% określiło siebie jako religijnych, 27% – jako słabo religijnych, po 8% stanowili obojętni religijnie i agnostycy, 6% – bardzo religijni, 4% – ateści i 2% – osoby niereligijne.

Narzędzia badawcze

Wstępna wersja Skali Dekonwersji Adolescentów. Konstrukcja wstępnej wersji ADS miała następujący przebieg: (1) ustalono definicje poszczególnych procesów dekonwersyjnych oraz istotnych treści religijności, które są ich przedmiotem w każdym z sześciu wymiarów teoretycznych (Hornowska, 2003; por. Tabela 1); (2) na podstawie literatury oraz wyników badań dotyczących przemian religijności młodzieży wygenerowano 172 stwierdzenia; (3) trafność teoretyczna stwierdzeń została oceniona przez sędziów kompetentnych i na jej podstawie dokonano ostatecznej selekcji.

Tabela 1

Definicje wymiarów dekonwersji, procesy dekonwersyjne i ich istotne treści

Wymiar dekonwersji	Definicja	Proces dekonwersyjny	Istotne treści
Utrata swego doświadczenia religijnego	Zagubienie posiadanego uprzednio sensu i celu życia, utrata doświadczenia Boga, utrata poczucia zaufania i lęku wobec Boga	Oslabienie intensywności doświadczenia religijnego	Poczucie obecności Boga, znaczenie wiary, poczucie wpływu Boga na życie, poczucie religijnego sensu i celu życia
Wątpliwości intelektualne	Zaprzeczenie lub brak zgody na specyficzne wierzenia, podstawowe zasady wiary	Oslabienie siły przekonań religijnych	Wiara w istnienie Boga, wiara w życie pozagrobowe, poczucie pewności przekonań religijnych
Krytycyzm moralny	Odrzucenie specyficznych nakazów moralnych lub osiągnięcie nowego poziomu rozumowania moralnego	Zmiany religijnych sądów moralnych	Uznawanie zasad moralnych wpływających z religii
Cierpienie emocjonalne	Utrata poczucia zakorzenienia, wsparcia oraz stabilności i bezpieczeństwa, pochodzących z religii	Nasilenie nieprzyjemnych stanów emocjonalnych związanych z religią	Emocje wobec Boga
Rezygnacja z przynależności do wspólnoty religijnej	Wycofanie się z uczestnictwa w spotkaniach społeczności religijnej lub niewypełnianie praktyk religijnych, prowadzące do rezygnacji z członkostwa w społeczności	Oslabienie więzi ze wspólnotą religijną	Udział w praktykach wspólnotowych, poczucie tożsamości, kontakty ze wspólnotą
Utrata poczucia osobowej relacji z Bogiem	Utrata poczucia podmiotowości w relacji z Bogiem, brak dialogu, poczucie opuszczenia, bycia niewysłuchanym	Zaburzenie w osobowej relacji z Bogiem	Przeżywane relacje z Bogiem, obraz Boga

W badaniu trafności stwierdzeń wzięło udział 30 sędziów kompetentnych z wyższym wykształceniem: psychologowie (18 osób), teologowie (7), doradcy rodzinni (2), pedagodzy (2) i jeden lider wspólnoty religijnej. Sędziowie oceniali stwierdzenia na podstawie definicji poszczególnych procesów dekonwersyjnych, zgodnie z metodą zaproponowaną przez Lawshe'a (1975), przy użyciu 3-stopniowego formatu („istotne dla pomiaru”, „użyteczne dla pomiaru, ale nie ujmuje istoty”, „zbędne”). Dla każdego stwierdzenia obliczono współczynnik trafności treściowej (CVR) oraz porównano z kryterium $CVR \geq 0,425$ (odpowiadającym $p < 0,01$ dla testu jednostronnego) (Wilson, Pan i Schumsky, 2012). Na tej podstawie do wstępnej wersji skali włączono 42 stwierdzenia z 4-punktowym

formatem odpowiedzi, wyrażającym stopień podobieństwa treści stwierdzenia do osoby badanej (0 – „zupełnie niepodobne”; 1 – „trochę podobne”; 2 – „podobne”; 3 – „bardzo podobne”). Okres, do którego ustosunkowuje się badany, oceniając zmiany we własnej religijności, ustalono na 12 miesięcy.

Retrospektywna Analiza Religijności (RAR). W celu wykrycia zmian dekonwersyjnych zastosowano metodę graficzną, opartą na metodologii zaproponowanej przez Płużek (2002). Ma ona formę układu współrzędnych, w którym pionowa oś oznacza kategorie zaangażowania religijnego („ateista”, „agnostyk”, „niereligijny”, „obojętny religijnie”, „słabo religijny”, „religijny”, „bardzo religijny”), zaś oś pozioma – lata życia. Badany rysuje na schemacie linię, wyrażającą przebieg swojego zaangażowania religijnego w ciągu dotychczasowego życia. Obniżenie „linii religijności” wskazuje na zmiany, które zawierają osłabienie przeżywania i ujawniania religijności. Metoda ta posłużyła jako wskaźnik obecności dekonwersji.

Skala Kryzysu Religijnego (SKR). SKR jest krótką skalą przesiewową, mierzącą kryzys religijny, opracowaną przez W. Prężynę na podstawie podskali Strach przed Niepewnością z metody Przeżywanie Relacje do Boga Hutsebauta (1980; Śliwak i Bartczuk, 2011). Skalę pod względem psychometrycznym opracowali Nowosielski i Bartczuk (2011). SKR składa się z pięciu stwierdzeń, mierzących stopień nasilenia ambiwalencji i wątpliwości w obszarze religijności (np.: „Mój stosunek do religii jest już ustabilizowany” (punktacja odwrotna); „Czasem myślę z niepokojem, że to wszystko, w co wierzę o Bogu, opiera się na czymś mało pewnym”). Osoby badane ustosunkowują się do stwierdzeń na 7-punktowym formacie odpowiedzi Likerta. Skala ma zadowalającą rzetelność ($0,74 \leq \alpha \leq 0,80$) i trafność teoretyczną (Nowosielski i Bartczuk, 2011). W obecnym badaniu SKR użyto do oceny trafności teoretycznej ADS. W badanej próbie α Cronbacha dla SKR wyniosła 0,76 ($M = 17,98$; $SD = 6,63$; $n = 322$).

Skala Centralności Religijności (C-15). Skala C-15, skonstruowana przez Hubera (2003), jest miarą centralności konstruktów religijnych w osobowości. Stosowano ją w ponad 100 badaniach w 25 krajach, w sumie na ponad 1000 osobach (Huber i Huber, 2012). C-15 składa się z 15 pozycji, podzielonych na pięć podskal, które operacjonalizują pięć podstawowych wymiarów religijności (Zainteresowania, Przekonania, Praktyki prywatne, Doświadczenie religijne i Kult), po trzy pozycje w każdej podskali. Pozycje mierzą częstość względną lub bezwzględną albo intensywność aktywacji konstruktów religijnych specyficznych dla poszczególnych wymiarów. Wynik ogólny jest sumą wyników podskal. W obecnym badaniu zastosowano polską adaptację C-15, autorstwa Zarzyckiej (2007, 2011). W badaniach adaptacyjnych (Zarzycka, 2011) C-15 uzyskała wy-

sokie miary rzetelności ($0,80 \leq \alpha \leq 0,96$). W obecnych badaniach α Cronbacha dla Centralności wyniosła 0,94 ($M = 43,17$; $SD = 13,26$; $n = 323$), a dla poszczególnych podskal: 0,81 – dla Zainteresowań ($M = 7,59$; $SD = 2,62$), 0,89 – dla Przekonań ($M = 1,59$; $SD = 3,28$), 0,91 – dla Praktyk prywatnych ($M = 8,84$; $SD = 3,58$), 0,88 – dla Doświadczenia religijnego ($M = 7,50$; $SD = 3,00$) i 0,83 – dla Kultu ($M = 8,64$; $SD = 3,36$).

Kwestionariusz do Badania Kryzysu w Wartościowaniu (KKW). Kryzys w wartościowaniu był mierzony za pomocą KKW, którego autorem jest Oleś (1991). Narzędzie to składa się z 25 pozycji typu „prawda?-fałsz” odnoszących się do trudności w procesie wartościowania. KKW jest oparty na koncepcji kryzysu jako stanu napięcia i wewnętrznej dezorganizacji, której towarzyszą: (a) trudność uporządkowania osobistych wartości w spójny i hierarchicznie zorganizowany system; (b) poczucie zagubienia wartości, zwykle spowodowane przez istotne przewartościowania; (c) dezintegracja między poznawczymi, afektywnymi i motywacyjnymi aspektami procesów wartościowania oraz (d) poczucie nie-realizowania wartości. Trafność i rzetelność KKW były potwierdzone przez autora (α Cronbacha wynosiła 0,90, a stabilność w interwale dwóch tygodni – 0,88). W obecnym badaniu KKW wypełniła losowa połowa respondentów ($n = 178$). Współczynnik α Cronbacha wyniósł 0,83 ($M = 17,20$; $SD = 8,92$), a dla poszczególnych podskal – od 0,51 do 0,67. Z powodu stosunkowo niskiej rzetelności podskal w analizach uwzględniono jedynie wynik ogólny KKW.

Kwestionariusz Aprobaty Społecznej (KAS). Metoda opracowana przez Wilczyńską i Drwala (1983) służy do pomiaru intensywności pragnienia bycia akceptowanym przez innych i wynikającej z niej gotowości do zachowywania się w sposób społecznie akceptowany. KAS jest kulturową rekonstrukcją dobrze znanej metody *Marlowe-Crowne Social Desirability Scale* (Crowne i Marlowe, 1960). Kwestionariusz składa się z 29 pozycji typu „tak-nie”, opisujących zachowania i cechy jednoznacznie społecznie akceptowane (bądź nieakceptowane), które nie mają treści psychopatologicznych. Uzyskane przez autorów testu współczynniki rzetelności wynosiły: α Cronbacha – 0,81, stabilność w przedziale 5-tygodniowym – 0,79. W obecnym badaniu KAS wypełniła losowa połowa respondentów ($n = 144$). Współczynnik α Cronbacha wyniósł 0,68 ($M = 14,7$; $SD = 4,26$).

Analiza danych

Do analizy przyjęto jedynie wyniki osób, które odpowiedziały na co najmniej 80% pozycji danej metody. Pozostałe braki danych zastąpiono, stosując procedurę opartą na zmiennych kanonicznych (Harrell, 2015). Łącznie uzupełniono 91 braków danych, co stanowiło 8% wszystkich wyników.

Hipotezę, że prawdopodobieństwo wystąpienia dekonwersji w badanej próbie jest większe niż 0, testowano za pomocą testu dwumianowego.

Do potwierdzenia założonej struktury procesów dekonwersyjnych posłużono się analizą czynnikową ze skośną rotacją target (Bernaards i Jennrich, 2005). Rotacja ta pozwala przekształcić macierz ładunków czynnikowych w taki sposób, aby była jak najbardziej dopasowana do innej macierzy. W obecnej analizie nierotowane rozwiązanie czynnikowe zostało tak przekształcone, aby ładunki czynnikowe jak najmniej odbiegały od macierzy modelowej, w której pozycje przypisane przez sędziów do danego wymiaru miały z tym wymiarem korelację 1, a z pozostałymi wymiarami – korelację 0. Rotacja skośna umożliwiła uzyskanie czynników skorelowanych, co odpowiadało założeniom teoretycznym metody (różne procesy dekonwersyjne są ze sobą powiązane, gdyż są przejawem jednego zjawiska). Zgodność macierzy rotowanej z modelową testowano, stosując współczynnik kongruencji ϕ Tuckera, dla którego wartość kryterialna wynosi 0,9 (Lorenzo-Seva i ten Berge, 2006). Eksplorację wymiarowości ADS przeprowadzono z zastosowaniem kryterium Velicera (1976) (MAP – *Minimum Average Partial*) oraz analizy równoległej. Eksploracyjną analizę czynnikową przeprowadzono metodą osi głównych z rotacją Promax.

W analizie mocy dyskryminacyjnej pozycji zastosowano współczynnik korelacji skorygowany ze względu na nakładanie się wariancji pozycji. W formule korelacji wariancję pozycji testowej zastępuje kwadrat korelacji wielokrotnej tej pozycji ze wszystkimi pozostałymi pozycjami. Rzetelność metody oszacowano metodą zgodności wewnętrznej z zastosowaniem dwóch współczynników: α Cronbacha oraz λ_6 Guttmana (por. Sijtsma, 2009). Analizy przeprowadzono za pomocą R (R Core Team, 2014).

WYNIKI

Występowanie procesów dekonwersyjnych

W celu potwierdzenia występowania dekonwersji w badanej grupie poddano analizie rysunki uzyskane metodą RAR. Poszukiwano stabilnego obniżenia „linii

religijności” na skali zaangażowania religijnego o co najmniej jeden stopień w ostatnich dwóch latach. 242 rysunki z 323 (0,749 [95% CI = 0,706]; $p < 0,001$) spełniły kryterium, ponadto na 103 rysunkach (0,319 [95% CI = 0,276]; $p < 0,001$) pojawiło się obniżenie „linii religijności” o 2 stopnie lub więcej. Na podstawie wyników testu dwumianowego uznano, że u badanych występują zauważalne zmiany w religijności polegające na jej osłabieniu.

W dalszych analizach posłużono się wynikami 241 osób doświadczających dekonwersji, które jednocześnie wypełniły ADS.

Struktura procesów dekonwersyjnych

Na początku analiz przyjęto hipotezę, że struktura ADS odpowiada 6-wymiarowej strukturze dekonwersji, opisanej w części teoretycznej. Po wstępnym sprawdzeniu danych (KMO = 0,948; test Bartletta: $\chi^2(861) = 6846,815$; $p < 0,001$; najniższe MSA = 0,863) przeprowadzono analizę czynnikową metodą osi głównych, wyodrębniając sześć czynników. Uzyskaną macierz ładunków czynnikowych poddano rotacji target w wersji skośnej względem konfiguracji modelowej. Uzyskane rozwiązanie porównano z konfiguracją modelową. Współczynnik kongruencji ϕ Tuckera dla całej tabeli wyniósł 0,64, zaś dla poszczególnych wymiarów: Wątpliwości intelektualne – 0,57; Cierpienie emocjonalne – 0,53; Krytycyzm moralny – 0,83; Utrata swoistego doświadczenia religijnego – 0,31; Rezygnacja z przynależności do wspólnoty religijnej – 0,76; Utrata poczucia osobowej relacji z Bogiem – 0,74. Analiza wykazała zatem niedopasowanie danych do założonej struktury modelowej.

Ponieważ struktura teoretyczna nie została potwierdzona, w drugim kroku przeprowadzono analizę eksploracyjną struktury ADS. W analizie wymiarowości – zarówno za pomocą analizy równoległej, jak i kryterium Velicera – uzyskano pięć czynników. Przeprowadzono zatem analizę czynnikową metodą osi głównych, wyodrębniając pięć czynników (które wyjaśniały łącznie 55% wariancji zmiennych obserwowanych), zaś wynik poddano rotacji Promax. Wyniki analizy w postaci macierzy ładunków czynnikowych po rotacji przedstawiono w Tabeli 2.

Tabela 2

Analiza czynnikowa ADS – macierz ładunków czynnikowych po rotacji

Item	Treść	Czynnik modelowy	F1	F2	F3	F4	F5
ads37	Zacząłem wątpić, że Bóg istnieje	1	0,890	-0,098	-0,179	0,041	0,177
ads24	Dochodzę do wniosku, że religia jest wymysłem ludzkim	1	0,819	-0,035	-0,185	0,143	0,041
ads39	Nie odczuwam już żadnej relacji z Bogiem	6	0,813	-0,008	-0,044	-0,125	0,182
ads04	Coraz częściej myślę o wystąpieniu ze wspólnoty religijnej (Kościoła)	5	0,626	0,061	0,307	-0,181	-0,209
ads30	Pojęcie Boga stało się dla mnie zupełnie niezrozumiałe	1	0,601	0,081	0,039	0,199	-0,090
ads18	Wiara zaczęła mi się jawić jako pełna sprzeczności	1	0,509	0,053	0,160	0,170	-0,024
ads11	Przestałem doświadczać zażyłości z Bogiem	6	0,443	0,360	0,018	-0,019	0,068
ads36	Przeżywam bunt wobec Boga, jakiego wcześniej nie odczuwałem	6	0,354	0,066	0,223	0,056	0,092
ads28	Wspólnota religijna (Kościół) staje mi się coraz bardziej obojętny	5	0,174	0,952	-0,203	-0,125	0,083
ads22	Moje kontakty ze wspólnotą religijną (Kościołem) osłabły	5	-0,116	0,830	-0,008	0,031	0,109
ads35	Przestałem uczęszczać na spotkania religijne (nabożeństwa)	5	0,320	0,596	-0,191	-0,187	0,003
ads21	Nie przeżywam już tak głęboko nabożeństw, jak tego doświadczałem do niedawna	4	-0,183	0,565	0,159	0,052	0,163
ads16	Od pewnego czasu nie widzę sensu udziału we wspólnych modlitwach	5	0,267	0,563	0,066	-0,041	-0,045
ads10	Jestem wierzący, ale wspólnota religijna (Kościół) przestaje mi być do tego potrzebna	5	-0,326	0,518	0,052	0,353	-0,095
ads27	Mam wrażenie, że mój rozwój duchowy się zatrzymał	4	-0,058	0,506	0,041	0,496	-0,120
ads15	Moje życie duchowe bardzo osłabło	4	0,040	0,402	0,090	0,104	0,274
ads42	Już nie mogę określić mojej relacji z Bogiem jako więzi bliskich osób	6	-0,060	0,390	0,277	-0,064	0,252
ads40	Stałem się bardziej tolerancyjny dla łamania przez siebie przykazań	3	-0,044	0,363	0,008	0,288	0,127
ads38	Mam coraz mniej wspólnego z moimi współwyznawcami	5	0,049	0,324	0,272	0,118	-0,037
ads03	Moja wiara nie ma już takiego wpływu na moje życie, jak to miało miejsce wcześniej	4	0,189	0,277	0,227	0,134	-0,063
ads13	Religia przestała dawać mi pociechę w strapieniach życiowych	2	0,023	0,260	0,225	0,148	0,219
ads07	W moim życiu religijnym zacząłem doświadczać pustki	2	0,098	0,034	0,847	-0,226	0,061
ads05	Coraz częściej mam poczucie, że Bóg mnie odrzucił	6	-0,044	-0,191	0,722	0,084	0,188
ads01	W życiu religijnym zaczął dominować u mnie smutek	2	-0,173	-0,023	0,702	-0,116	-0,062
ads17	Czuję się coraz bardziej opuszczony przez Boga	6	-0,028	-0,140	0,630	-0,047	0,420

Item	Treść	Czynnik modelowy	F1	F2	F3	F4	F5
ads12	Nie mogę poradzić sobie z wątpliwościami które ostatnio widzę w mojej religijności	1	-0,123	0,031	0,610	0,073	0,118
ads06	Podstawy mojej wiary zaczęły budzić we mnie wątpliwości	1	0,079	0,131	0,587	0,007	0,072
ads02	Zacząłem odrzucać niektóre z przykazań mojej religii	3	0,227	0,086	0,181	-0,246	0,434
ads41	Mam coraz więcej żalu do Boga	6	0,159	-0,155	0,423	-0,051	0,286
ads31	Przestaję rozumieć dlaczego – według religii – nie wolno mi żyć, tak jak mi się to podoba	3	0,001	-0,125	-0,245	0,918	0,174
ads14	Przestrzeganie religijnych zasad moralnych zacząłem odbierać jako ograniczenie mojej wolności	3	0,190	-0,069	0,002	0,718	-0,023
ads26	Zasady moralne płynące z mojej religii coraz częściej wydają mi się nieżyciowe lub zbyt trudne, aby je przestrzegać	3	0,020	0,074	0,022	0,646	0,051
ads20	Zacząłem wątpić, czy możliwe jest zachowanie wszystkich przykazań	3	-0,137	0,202	0,076	0,605	0,036
ads34	Coraz częściej uważam, że moje postępowanie to moja prywatna sprawa, a nie kwestia religijna	3	0,314	0,296	-0,320	0,451	-0,003
ads08	Coraz mniej zgadzam się z nauczaniem moralnym religii, którą wyznaję	3	0,059	0,180	0,270	0,392	-0,124
ads33	Ostatnio trudno mi zaakceptować dogmaty mojej religii	1	0,143	0,215	0,168	0,361	-0,061
ads09	Mam poczucie, że Bóg przestał mieć wpływ na moje życie	4	0,247	-0,002	0,226	0,261	0,103
ads25	Bóg nie daje mi już poczucia bezpieczeństwa, jakie do tej pory odczuwałem	2	0,353	-0,030	-0,030	0,136	0,505
ads23	Pan Bóg zaczął wydawać mi się bardzo daleki	6	0,147	0,121	0,238	0,056	0,425
ads29	Coraz częściej przeżywam doświadczenie braku Boga	6	0,218	-0,003	0,233	0,091	0,388
ads32	Moja modlitwa przestała być dialogiem z Bogiem	6	0,242	0,239	-0,001	-0,025	0,380
ads19	Już nie czerpię siły z religii do zmagania się z codziennymi trudnościami	2	0,141	0,210	0,153	0,106	0,273

Uwaga. Kody czynników modelu: 1 – Wątpliwości intelektualne, 2 – Cierpienie emocjonalne, 3 – Krytycyzm moralny, 4 – Utrata swoistego doświadczenia religijnego, 5 – Rezygnacja z przynależności religijnej, 6 – Zaburzenie w osobistej relacji z Bogiem. F1-F5 – czynniki uzyskane w analizie. Ładunki czynnikowe $\lambda > 0,5$ wyróżniono pismem półgrubym.

Jako kryterium włączenia pozycji do czynnika przyjęto wartość ładunku czynnikowego $\lambda > 0,5$. Dwadzieścia cztery pozycje spełniły to kryterium.

Czynnik pierwszy zinterpretowano jako Odchodzenie od wiary – weszły do niego cztery pozycje zakwalifikowane przez sędziów do dziedziny wątpliwości intelektualnych, po jednej z obszarów utraty poczucia osobowej relacji z Bogiem oraz rezygnacji z przynależności do wspólnoty religijnej. Treść stwierdzeń świadczy o tym, że procesy, których są one wskaźnikami, przebiegają głównie

w sferze intelektualnej i charakteryzują się wzrostem wątpliwości i myśleniem o porzuceniu wiary na rzecz agnostycyzmu bądź ateizmu.

Drugi czynnik – Odchodzenie od wspólnoty religijnej – składa się z pięciu stwierdzeń z dziedziny rezygnacji z przynależności do wspólnoty religijnej oraz dwóch z obszaru utraty swoistego doświadczenia religijnego. Treść tych pozycji wyraża przede wszystkim procesy utraty więzi z dotychczasową grupą współwyznawców. Ujmuje on również aspekt doświadczanego osłabienia życia duchowego.

Trzeci czynnik określono jako Doświadczanie pustki transcendentalnej – w jego skład weszły po dwie pozycje z dziedziny utraty poczucia osobowej relacji z Bogiem, cierpienia emocjonalnego oraz wątpliwości intelektualnych. Wymiar ten ujmuje procesy przebiegające w religijnym obszarze interpersonalnym i emocjonalnym, charakteryzujące się nasileniem nieprzyjemnych stanów emocjonalnych, takich jak pustka, poczucie odrzucenia i smutek, oraz trudności egzystencjalnych związanych z religią.

Czynnik czwarty składa się z czterech pozycji, wyrażających Krytycyzm moralny, czyli odrzucenie zasad moralnych podawanych przez religię.

Czynnik piąty jest reprezentowany przez jedynie jedną pozycję z obszaru cierpienia emocjonalnego, jednak analiza treści pozostałych pozycji, które mają najwyższe ładunki w tym czynniku, wskazuje na to, że można go zinterpretować jako Zaburzenie relacji z Bogiem. Ponieważ jednak jest on zbyt słabo reprezentowany w obecnej wersji skali, nie będzie on przedmiotem dalszych analiz.

Własności psychometryczne ADS

Ostatecznie do ADS weszły cztery podskale: Odchodzenie od wiary (6 pozycji), Odchodzenie od wspólnoty (7 pozycji), Doświadczanie pustki transcendentalnej (6 pozycji) i Krytycyzm moralny (4 pozycje). W celu oszacowania własności psychometrycznych skali policzono moc dyskryminacyjną pozycji, oceniono ich podatność na skłonność do przedstawiania się w lepszym świetle, rzetelność podskal i wyniku ogólnego skali, interkorelacje między skalami oraz trafność narzędzia poprzez skorelowanie jego wyników z innymi metodami kwestionariuszowymi.

Własności pozycji testowych ADS

Moc dyskryminacyjną pozycji policzono poprzez skorelowanie wyniku każdej pozycji z wynikiem podskali z wynikiem ogólnym. Efekty analizy mocy dyskryminacyjnej zamieszczono w Tabeli 3. Współczynniki mocy dyskryminacyjnej względem podskal wyniosły od 0,48 do 0,90 (mediana 0,75). Jedna pozy-

cja z podskali Doświadczanie pustki transcendentalnej („W życiu religijnym zaczął dominować u mnie smutek”) uzyskała współczynnik mniejszy od 0,5. Wszystkie pozycje korelowały najwyżej z podskalami, do których należą. Współczynniki mocy dyskryminacyjnej względem wyniku ogólnego wyniosły od 0,33 do 0,79 (mediana 0,68). Współczynnik mniejszy od 0,5 uzyskała tylko wspomniana wyżej pozycja testowa.

Tabela 3

Własności psychometryczne pozycji ADS

Item	Treść	Czynnik	r_S	r_T	ρ_{KAS} ($n = 144$)
ads04	Coraz częściej myślę o wystąpieniu ze wspólnoty religijnej (Kościoła)	1	0,61	0,56	-0,19*
ads18	Wiara zaczęła mi się jawić jako pełna sprzeczności	1	0,78	0,77	-0,07
ads24	Dochodzę do wniosku, że religia jest wymysłem ludzkim	1	0,81	0,70	-0,18*
ads30	Pojęcie Boga stało się dla mnie zupełnie niezrozumiałe	1	0,75	0,70	-0,17*
ads37	Zacząłem wątpić, że Bóg istnieje	1	0,83	0,70	-0,14
ads39	Nie odczuwam już żadnej relacji z Bogiem	1	0,79	0,68	-0,08
ads10	Jestem wierzący, ale wspólnota religijna (Kościół) przestaje mi być do tego potrzebna	2	0,63	0,55	-0,15
ads16	Od pewnego czasu nie widzę sensu udziału we wspólnych modlitwach	2	0,77	0,75	-0,09
ads21	Nie przeżywam już tak głęboko nabożeństw, jak tego doświadczałem do niedawna	2	0,67	0,64	-0,03
ads22	Moje kontakty ze wspólnotą religijną (Kościołem) osłabły	2	0,84	0,77	-0,14
ads27	Mam wrażenie, że mój rozwój duchowy się zatrzymał	2	0,70	0,68	-0,11
ads28	Wspólnota religijna (Kościół) staje mi się coraz bardziej obojętna	2	0,90	0,79	-0,18*
ads35	Przestałem uczęszczać na spotkania religijne (nabożeństwa)	2	0,61	0,53	-0,19*
ads01	W życiu religijnym zaczął dominować u mnie smutek	3	0,48	0,33	0,08
ads05	Coraz częściej mam poczucie, że Bóg mnie odrzucił	3	0,74	0,58	-0,09
ads06	Podstawy mojej wiary zaczęły budzić we mnie wątpliwości	3	0,78	0,72	-0,10
ads07	W moim życiu religijnym zacząłem doświadczać pustki	3	0,83	0,66	-0,05
ads12	Nie mogę poradzić sobie z wątpliwościami, które ostatnio widzę w mojej religijności	3	0,65	0,57	-0,09
ads17	Czuję się coraz bardziej opuszczony przez Boga	3	0,69	0,63	-0,07
ads14	Przestrzeganie religijnych zasad moralnych zacząłem odbierać jako ograniczenie mojej wolności	4	0,81	0,72	-0,16
ads20	Zacząłem wątpić, czy możliwe jest zachowanie wszystkich przykazań	4	0,72	0,66	-0,14
ads26	Zasady moralne płynące z mojej religii coraz częściej wydają mi się nieżyciowe lub zbyt trudne, aby je przestrzegać	4	0,78	0,71	-0,05
ads31	Przestaję rozumieć, dlaczego – według religii – nie wolno mi żyć tak, jak mi się to podoba	4	0,74	0,64	-0,14

Uwaga. r_S – moc dyskryminacyjna względem podskali; r_T – moc dyskryminacyjna względem wyniku ogólnego; ρ_{KAS} – korelacja z KAS; współczynniki mocy dyskryminacyjnej zostały skorygowane ze względu na nienakładanie się wariancji pozycji; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Podatność pozycji na skłonność do przedstawiania się w lepszym świetle oceniono poprzez korelację z wynikiem KAS. Wyniki analizy zamieszczono w Tabeli 3 (kolumna ρ_{KAS}). Pięć pozycji korelowało istotnie z KAS (niski efekt), z czego trzy pozycje z Odchodzenia od wiary i dwie z Odchodzenia od wspólnoty.

Rzetelność ADS i interkorelacje podskal. Rzetelność ADS oszacowano metodą zgodności wewnętrznej, z zastosowaniem dwóch współczynników: α Cronbacha oraz λ_6 Guttmana (por. Sijtsma, 2009). Statystyki opisowe ADS i wyniki analizy rzetelności zamieszczono w Tabeli 4. Nie uzyskano istotnych zależności dekonwersji z wiekiem, płcią oraz typem rodziny respondenta (pełna vs niepełna). Respondenci pochodzący ze wsi uzyskali wyniki istotnie niższe od pochodzących z miast w wyniku ogólnym ADS (wieś: $M = 0,85$; $SD = 0,69$; miasto: $M = 1,09$; $SD = 0,68$; $t(321) = 3,104$; $p = 0,002$) oraz w podskalach: Odchodzenie od wiary (wieś: $M = 0,60$; $SD = 0,77$; miasto: $M = 0,93$; $SD = 0,82$; $t(321) = 3,715$; $p < 0,001$), Odchodzenie od wspólnoty religijnej (wieś: $M = 1,80$; $SD = 0,85$; miasto: $M = 1,41$; $SD = 0,85$; $t(321) = 3,426$; $p = 0,001$) oraz Krytycyzm moralny (wieś: $M = 0,97$; $SD = 0,87$; miasto: $M = 1,19$; $SD = 0,86$; $t(321) = 2,228$; $p = 0,027$).

Tabela 4

Statystyki opisowe, rzetelność i first-order correlations podskal ADS ($n = 323$)

Nr	Zmienna	M	SD	Min	Max	α	λ_6	1.	2.	3.	4.
1.	Odchodzenie od wiary	0,79	0,81	0	3	0,89	0,90				
2.	Odchodzenie od wspólnoty religijnej	1,27	0,86	0	3	0,89	0,90	0,67			
3.	Doświadczenie pustki transcendentalnej	0,79	0,71	0	3	0,85	0,86	0,62	0,58		
4.	Krytycyzm moralny	1,09	0,87	0	3	0,85	0,84	0,67	0,71	0,57	
5.	Dekonwersja (wynik ogólny)	0,99	0,69	0	2,74	0,94	0,96	0,87	0,89	0,80	0,84

Wszystkie uzyskane współczynniki rzetelności były wysokie. Warto zwrócić uwagę na uzyskane średnie. Odchodzenie od wspólnoty i Krytycyzm moralny osiągnęły wyniki wyższe od Doświadczenia pustki transcendentalnej i Odchodzenia od wiary, co sugeruje większe nasilenie dwóch pierwszych procesów dekonwersyjnych w badanej grupie.

Trafność strukturalna ADS. Uzyskane interkorelacje podskal są wysokie (por. Tabela 4), co wskazuje, że procesy dekonwersyjne są niezbyt dobrze zróżnicowane w badanej grupie. Współczynnik wysycenia czynnikiem ogólnym (Revelle i Zinbarg, 2009), uzyskany za pomocą eksploracyjnej hierarchicznej

analizy czynnikowej, wyniósł $\omega_T = 0,96$, co świadczy o dużym nasyceniu skali jednym czynnikiem, zgodnie z założeniami teoretycznymi.

Trafność teoretyczna ADS. Ocenę trafności teoretycznej narzędzia przeprowadzono poprzez skorelowanie jej wyników z miarami innych zmiennych powiązanych teoretycznie z dekonwersją: kryzysu religijnego, centralności religijności, kryzysu w wartościowaniu i podatności na przedstawianie siebie w lepszym świetle. Korelacje z miarami religijności i kryzysu religijnego przeprowadzono na całej próbie, z miarą kryzysu w wartościowaniu na próbie 177 osób, zaś z miarą aprobaty społecznej – 142 osób. Wyniki analizy korelacyjnej zamieszczono w Tabeli 5.

Tabela 5
Korelacje ADS z C-15, SKR, KKW i KAS

	<i>M</i>	<i>SD</i>	Odcho- dzenie od wiary	Odcho- dzenie od wspól- noty religijnej	Doświad- czanie pustki transcen- dentalnej	Kryty- cyzm moralny	Dekon- wersja
Aprobata społeczna (KAS)	14,72	4,20	-0,19*	-0,21**	-0,16	-0,18*	-0,22**
Kryzys religijny (SKR)	17,98	6,63	0,49***	0,55***	0,54***	0,54***	0,62***
Centralność religijności (C-15)	43,17	13,26	-0,57***	-0,54***	-0,21*	-0,39***	-0,52***
Zainteresowania (C-15)	7,59	2,62	-0,21*	-0,31***	-0,06	-0,21**	-0,24***
Przekonania (C-15)	1,59	3,28	-0,57***	-0,41***	-0,20*	-0,35***	-0,46***
Praktyki prywatne (C-15)	8,84	3,58	-0,58***	-0,45***	-0,20*	-0,36***	-0,48***
Doświadczenie religijne (C-15)	7,50	3,00	-0,45***	-0,43***	-0,11	-0,29***	-0,39***
Kult (C-15)	8,64	3,36	-0,52***	-0,61***	-0,26***	-0,37***	-0,54***
Kryzys w wartościowaniu (KKW)	17,20	8,92	0,31**	0,28*	0,28**	0,35***	0,35***

Uwaga. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Kryzys religijny był teoretycznie najbliższą dla dekonwersji zmienną spośród badanych. Korelacja ADS z SKR zgodnie z oczekiwaniami była najwyższa, a uzyskany efekt był wysoki.

Oczekiwano negatywnych zależności między dekonwersją a centralnością religijności. Założono, że wzór korelacji między podskalami ADS i C-15 będzie odzwierciedlał odpowiedniość pomiędzy wymiarami religijności i zachodzącymi procesami dekonwersyjnymi. Dekonwersja korelowała ujemnie z wynikiem ogólnym centralności religijności oraz z wszystkimi jej wymiarami. Silniejsze korelacje uzyskano z Praktykami publicznymi, Praktykami prywatnymi i Ideo-

logią, zaś słabsze z Zainteresowaniem i Doświadczeniem religijnym, co może wskazywać na specyfikę religijności w okresie adolescencji. Wzór zależności między procesami dekonwersyjnymi a wymiarami centralności religijności odzwierciedlał założenia teoretyczne w przypadku procesów odchodzenia od wiary, od wspólnoty religijnej. Korelacje dla doświadczenia pustki transcendentalnej nie były zgodne z oczekiwaniami. Kryzys w wartościowaniu, zgodnie z przewidywaniem, korelował pozytywnie z dekonwersją.

Wyniki ADS korelują ujemnie z wynikami KAS, przy czym wielkości efektu dla uzyskanych korelacji istotnych są niskie, co świadczy o niewielkiej podatności na tendencję do przedstawiania się w lepszym świetle. Osoby podatne na aprobatę społeczną zaniżają wyniki w ADS.

DYSKUSJA

Niniejszy artykuł jest prezentacją rezultatów badań nad dekonwersją religijną wśród adolescentów. Przedstawione wyniki potwierdziły przede wszystkim, że dorastająca młodzież doświadcza procesów dekonwersyjnych. Jest to wniosek zgodny z dotychczasową wiedzą na temat zmian w religijności zachodzących w okresie dorastania (King i in., 2013; Levenson i in., 2013). Prezentowane badania nie były co prawda przeprowadzone na reprezentatywnej próbie adolescentów, jednak uzyskano w nich wynik świadczący o tym, że zjawisko dekonwersji dotyczy około 75% uczniów.

Analiza struktury procesów dekonwersyjnych doprowadziła nas do wniosku, że można wyróżnić cztery takie procesy: odejście od wiary – o charakterze bardziej przekonaniowym, doświadczenie pustki egzystencjalnej – o charakterze doświadczeniowo-emocjonalnym, krytycyzm moralny – przebiegający w sferze sądów moralnych oraz odejście od wspólnoty – proces o charakterze społecznym. Uzyskana liczba procesów/wymiarów ADS jest mniejsza od zakładanej teoretycznie. Nie zostały wyraźnie wyodrębnione założone cztery wymiary: swoiste doświadczenie religijne, wątpliwości intelektualne, cierpienie emocjonalne i zaburzenie relacji osobowej z Bogiem. Zostały one niejako połączone w dwa pierwsze procesy, które mają charakter bardziej indywidualny (przekonania i przeżycia jednostki). Wyraźnie wyodrębniono natomiast odejście od wspólnoty i krytycyzm moralny, które odzwierciedlają bardziej aspekt społeczny dekonwersji (zmiany w społecznej tożsamości religijnej i w stosunku do grupowych norm zachowania). Mniejsze w tym okresie życia niż u dorosłych zróżnicowanie struk-

tury procesów dekonwersji prawdopodobnie jest prawidłowością rozwojową, zgodnie z teorią różnicowania (Werner, 1957).

Wyniki pokazały, że dwa wymiary o charakterze społecznym są bardziej nasilone niż pozostałe, co wskazywałoby na bardziej społeczny niż indywidualny charakter dekonwersji w tym okresie rozwojowym. Pokrywa się to z dotychczasową wiedzą z psychologii rozwojowej. W rozwoju moralnym adolescencja jest czasem „przejścia” dziecka spod wpływu dorosłych pod wpływ rówieśników (Oleszkowicz i Senejko, 2011). Jest to czas postrzegania siebie z perspektywy relacji z rówieśnikami, reguł współżycia z nimi. Z perspektywy tych relacji przygląda się młody człowiek swojej najbliższej wspólnotcie, jaką jest najczęściej rodzina, która jest głównym źródłem przekazu religijnego. W zakresie sądów moralnych następuje silna ich rewizja i podważanie wielu dotychczasowych reguł, przyjmowanych dotąd zwykle bez refleksji lub pod presją autorytetu dorosłych. Adolescent pragnie mieć własne uzasadnienie dla posługiwania się zasadami moralnymi w życiu. Odpowiada to czwartemu stadium w drugim poziomie konwencjonalnym rozwoju moralnego Kohlberga (Colby i Kohlberg, 1987; Kohlberg i Power, 1981), w którym ogólne prawa społeczeństwa są ważniejsze od spraw związanych z pełnieniem konkretnych ról społecznych (por. Socha, 2000). Prowadzi to do wniosku, że w dekonwersji ważniejsze jest dla nastolatka poszukiwanie własnej tożsamości w kontekście ról społecznych niż kształtowanie przekonań religijnych na podstawie osobistego doświadczenia wiary. Może o tym świadczyć uzyskane większe natężenie dekonwersji w miastach niż w środowiskach wiejskich. Dodatkowym potwierdzeniem dla tej tezy jest fakt, że dekonwersja wiąże się z niektórymi wymiarami centralności religijności silniej niż z pozostałymi. Najbardziej związana jest ona z kultem publicznym, z praktykami prywatnymi i przekonaniami, a mniej z zainteresowaniami i doświadczeniem religijnym. Wymiar ideologiczny (zgodność przekonań z systemem religijnym) i rytualny religijności ma większe znaczenie dla pojawienia się dekonwersji niż osobiste zainteresowania i doświadczenie. Nawet dekonwersja w wymiarze pustki transcendentalnej jest bardziej powiązana z czynnikami społecznymi niż indywidualnymi. Według Fowlera (1981) adolescencja odpowiada trzeciemu stadium rozwoju wiary, gdzie dokonuje się nowe spojrzenie na relację do Boga, któremu towarzyszy swoisty konformizm, polegający na potrzebie oparcia się na autorytecie innych znaczących osób. Spojrzenie „oczami innych” daje możliwość rewizji dotychczasowych wartości i przekonań. Młody człowiek bardziej pochłonięty jest odkryciem swojej tożsamości na tle znaczących osób niż samym systemem wiary, który jawi się na tym etapie jako rodzaj spójnej „globalnej całości” (Fowler, 1981).

Prezentowane badania doprowadziły do konstrukcji Skali Dekonwersji Adolescentów. Wykryta w obecnym badaniu struktura oraz trafność metody powinna zostać potwierdzona w badaniu krzyżowym. Ograniczeniem metody jest jej umiarkowana podatność na skłonność do przedstawiania się w lepszym świetle. Niemniej jednak ADS jest narzędziem o zadowalających parametrach psychometrycznych w aspekcie rzetelności, mocy dyskryminacyjnej stwierdzeń oraz trafności. Podstawowym obszarem jej zastosowania są badania uwarunkowań i procesów niejako przygotowujących osobiste decyzje prowadzące do trwałych przemian religijności i duchowości. Dotyczy to zarówno odrzucenia dotychczasowych orientacji religijnych (np. apostazje, zaangażowanie w parodie religii (*mock religions*) czy tzw. odejścia heretyckie), jak i ich zmian (np. zaangażowanie w nowe ruchy religijne bądź konwersje z chrześcijaństwa na judaizm czy islam). Są to zjawiska i obszary badań dziś bardzo aktualne.

LITERATURA CYTOWANA

- Barbour, J. D. (1994). *Versions of deconversion: Autobiography and the loss of faith*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Bernaards, C. A. i Jennrich, R. I. (2005). Gradient projection algorithms and software for arbitrary rotation criteria in factor analysis. *Educational nad Psychological Measurement*, 65(5), 676-696.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Colby, A. i Kohlberg, L. (1987). *The measurement of moral judgement*. Vol. 1: *Theoretical foundations and research validation*. New York: Cambridge University Press.
- Crowne, D. P. i Marlowe, D. (1960). A new scale of social desirability independent of psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*, 24(4), 349-354.
- Fowler, J. W. (1981). *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco: Harper & Row Publishers.
- Hall, G. S. (1904). *Adolescence: Its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education*. New York: D. Appleton and Company.
- Harrell, F. E., Dupont, Ch. [i in.] (2015). Hmisc: Harrell Miscellaneous (Version 3.17-0). Strona internetowa: <http://CRAN.R-project.org/package=Hmisc>
- Hood, R. W., Hill, P. C. i Spilka, B. (2009). *The psychology of religion: An empirical approach* (wyd. 4). New York: Guilford Press.
- Hood, R. W., Spilka, B., Hunsberger, B. i Gorsuch, R. L. (1996). *The psychology of religion: An empirical approach* (2 ed.). New York: Guilford Press.
- Hornowska, E. (2003). *Testy psychologiczne: teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Huber, S. (2003). *Zentralität und Inhalt: Ein neues multidimensionales Messmodell der Religiosität*. Opladen: Leske und Budrich.
- Huber, S. i Huber, O. W. (2012). The Centrality of Religiosity Scale (C-15). *Religions*, 3(3), 710-724.
- Hutsebaut, D. (1980). Belief as lived relations. *Psychologia Belgica*, 20(2), 33-47.
- King, P. E. (2007). Religion and positive youth development. W: R. K. Silbereisen i R. M. Lerner (red.), *Positive development: Linking individuals, communities and social policies* (s. 227-242). London: Sage Publications.
- King, P. E., Ramos, J. S. i Clardy, C. E. (2013). Searching for the sacred: Religion, spirituality, and adolescent development. W: K. I. Pargament, J. J. Exline i J. W. Jones (red.), *APA Handbook of psychology, religion, and spirituality* (vol. 1, s. 513-528). Washington: APA.
- Kohlberg, L. i Power, C. (1981). Moral development, religious thinking and the question of a seventh stage. *Zygon*, 16(3), 203-259.
- Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personnel Psychology*, 28(4), 563-575.
- Levenson, M. R., Aldwin, C. M. i Igarashi, H. (2013). Religious development from adolescence to middle adulthood. W: R. F. Paloutzian i C. L. Park (red.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (2nd ed.) (s. 183-197). New York: The Guilford Press.
- Lorenzo-Seva, U. i ten Berge, J. F. (2006). Tucker's congruence coefficient as a meaningful index of factor similarity. *Methodology*, 2(2), 57-64.
- Mariański, J. (2006). *Sekularyzacja i desekularyzacja w nowoczesnym świecie*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Mariański, J. (2008). *Emigracja z Kościoła. Religijność młodzieży polskiej w warunkach zmian społecznych*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Mariański, J. (2011). Tendencje rozwojowe w polskim katolicyzmie – diagnoza i prognoza. *Teologia Praktyczna*, 12, 7-24.
- Niewiadomska, I., Bartczuk, R. P., Chwaszcz, J., Fel, S., Augustynowicz, W., Palacz-Chrisidis, A. i Wiechetek, M. (2015). Religiosity as a factor protecting against problem behaviour in adolescence. *Journal for Perspectives of Economic Political and Social Integration*, 21(1-2), 63-90.
- Nowosielski, M. (2008). *Korelaty kryzysu religijnego*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Nowosielski, M. i Bartczuk, R. P. (2011). Skala Kryzysu Religijnego W. Prężyny. W: M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności* (s. 73-88). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Nowosielski, M. i Bartczuk, R. P. (2015). Religijność w procesie przemian – koncepcja dekonwersji H. Streiba. *Studia Psychologica*, 15(2), 5-23.
- Oleszkiewicz, A. i Senejko, A. (2011). Dorastanie. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 259-286). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Oleś, P. K. (1991). Value crisis: Measurement and personality correlates. *Polish Psychological Bulletin*, 22(1), 53-64.
- Oleś, P. K. (2002). Z badań nad wartościami i wartościowaniem: niektóre kwestie metodologiczne. *Roczniki Psychologiczne*, 5, 53-75.
- Paloutzian, R. F. (2005). Religious conversion and spiritual transformation: A meaning-system analysis. W: R. F. Paloutzian i C. L. Park (red.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (s. 331-347). New York: The Guilford Press.
- Paloutzian, R. F., Murken, S., Streib, H. i Rößler-Namini, S. (2013). Conversion, deconversion, and spiritual transformation: A multilevel interdisciplinary view. W: R. F. Paloutzian

- i C. L. Park (red.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (wyd. 2, s. 399-421). New York: The Guilford Press.
- Plużek, Z. (2002). *Psychologia pastoralna* (wyd. 3). Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy.
- Potocki, A. (2014). Problem polskiej wiary. Uwagi socjologa. *Colloquia Theologica Ottoniana*, 1, 35-58.
- Pratt, J. B. (1920). *The religious consciousness a psychological study*. New York: Macmillan.
- R Core Team (2014). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. Strona internetowa: <http://www.R-project.org/>
- Regnerus, M. D. i Uecker, J.D. (2006). Finding faith, losing faith: The prevalence and context of religious transformations during adolescence. *Review of Religious Research*, 47(3), 217-237.
- Revelle, W. i Zinbarg, R. E. (2009). Coefficients alpha, beta, omega, and the glb: Comments on Sijtsma. *Psychometrika*, 74(1), 145-154.
- Rew, L. i Wong, Y. J. (2006). A systematic review of associations among religiosity/spirituality and adolescent health attitudes and behaviors. *Journal of Adolescent Health*, 38(4), 433-442.
- Rydz, E. (2012). *Tendencje rozwojowe religijności młodych dorosłych*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Rydz, E. (2014). Development of religiousness in young adults. W: K. Adamczyk i M. Wysota (red.), *Functioning of young adults in a changing world* (s. 67-84). Kraków: Libron.
- Rydz, E. i Zarzycka, B. (2008). Poziom religijności a poczucie spójności wewnętrznej w wieku młodzieńczym. *Psychologia Rozwojowa*, 13(4), 49-58.
- Sandage, J. i Moe, S. P. (2013). Spiritual experience: Conversion and transformation. W: R. F. Paloutian i C. L. Park (red.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (s. 407-421). New York: The Guilford Press.
- Schnitker, S. A., Felke, T. J. i Barrett, J. L. (2014). Longitudinal study of religious and spiritual transformation in adolescents attending young life summer camp: Assessing the epistemic, intrapsychic, and moral sociability functions of conversion. *Psychology of Religion and Spirituality*, 6(2), 83-93.
- Sijtsma, K. (2009). Reliability beyond theory and into practice. *Psychometrika*, 74(1), 169-173.
- Socha, P. (2000). Stadialny rozwój sądów moralnych w koncepcji Lawrence'a Kohlberga. Przegląd i ocena głównych tez. W: P. Socha (red.), *Duchowy rozwój człowieka* (s. 145-163). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Soiński, B. (2010). *Osobowość i nawrócenie: psychologiczno-pastoralna analiza osobowości nawróconych członków zakonów I grup religijnych*. Poznań: Redakcja Wydawnictw UAM.
- Starbuck, E. D. (1901). *The psychology of religion: An empirical study of the growth of religious consciousness*. London: W. Scott.
- Streib, H. (2001). Faith development theory revisited: The religious styles perspective. *International Journal for the psychology of religion*, 11(3), 143-158.
- Streib, H. (2005). Faith development research revisited: Accounting for diversity in structure, content, and narrativity of faith. *International Journal for the Psychology of Religion*, 15(2), 99-121.
- Streib, H. (2008). More spiritual than religious: Changes in the religious field require new approaches. W: H. Streib, A. Dinter i K. Söderblom (red.), *Lived religion – conceptual, empirical and practical-theological approaches. Essays in honor of Hans-Günter Heimbrock* (s. 131-163). Leiden: Brill.

- Streib, H. i Hood, R. W. (2011). „Spirituality” as privatized experience-oriented religion: Empirical and conceptual perspectives. *Implicit Religion*, 14(4), 433-453.
- Streib, H., Hood, R. W., Keller, B., Csöff, R.-M. i Silver, C. F. (2009). *Deconversion: Qualitative and quantitative results from cross-cultural research in Germany and the United States of America*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Streib, H. i Keller, B. (2004). The variety of deconversion experiences: Contours of a concept in respect to empirical research. *Archive for the Psychology of Religion*, 26(1), 181-200. Strona internetowa: <https://doi.org/10.1163/0084672053598030>
- Streib, H. i Klein, C. (2013). Atheists, agnostics, and apostates. W: K. I. Pargament, J. J. Exline i J. W. Jones (red.), *APA handbook of psychology, religion, and spirituality*. Vol. 1: *Context, theory, and research* (s. 713-728). Washington, DC: American Psychological Association.
- Śliwak, J. i Bartczuk, R. P. (2011). Skala relacji religijnych – Przeżywane relacje do Boga D. Hutsebauta. W: M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności* (s. 171-200). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Śliwak, J., Zarzycka, B. i Rak, R. (2011). Kryzys w wartościowaniu a relacje religijne. *Czasopismo Psychologiczne*, 17(1), 75-86.
- Velicer, W. (1976) Determining the number of components from the matrix of partial correlations. *Psychometrika*, 41(3), 321-327.
- Wallace, J. M. i Forman, T. A. (1998). Religion's role in promoting health and reducing risk among American youth. *Health Education & Behavior*, 25(6), 721-741.
- Werner, H. (1957). The concept of development from a comparative and organismic point of view. W: D. B. Harris (red.), *The concept of development* (s. 125-48). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Wilczyńska, J. T. i Drwal, R. Ł. (1983). Social Desirability Questionnaire. *Polish Psychological Bulletin*, 14, 51-59.
- Wilson, F. R., Pan, W. i Schumsky, D. A. (2012). Recalculation of the critical values for Lawshe's Content Validity Ratio. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 45(3), 197-210.
- Wulff, D. M. (1999). *Psychologia religii. Klasyczna i współczesna*. Warszawa: WSiP.
- Wulff, D. M. (2002). A century of conversion in American psychology of religion. W: C. Henning i E. Nestler (red.), *Konversion: Zur Aktualität eines Jahrhundertthemas [Conversion: On the actuality of the century's theme]* (s. 43-73). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Wysocka, E. (2007). Religijność młodzieży studenckiej jako wyznacznik funkcjonowania psychospołecznego. Część I. Religijność a doświadczanie kryzysu w wartościowaniu i jego wyznaczniki. *Paedagogia Christiana*, 20(2), 55-72.
- Yonker, J. E., Schnabelrauch, Ch. A. i Dehaan, L. G. (2012). The relationship between spirituality and religiosity on psychological outcomes in adolescents and emerging adults: A meta-analytic review. *Journal of Adolescence*, 35(2), 299-314.
- Zaręba, S. (2012). *Religijność młodzieży w środowisku zurbanizowanym. Socjologiczne studium teoretyczno-empiryczne*. Warszawa–Rzeszów: Pobitno Oficyna Wydawniczo-Usługowa.
- Zarzycka, B. (2007). Skala Centralności Religijności Stefana Hubera. *Roczniki Psychologiczne*, 10(1), 133-157.
- Zarzycka, B. (2009). Tradition or charisma – religiosity in Poland. W: Bertelsmann Stiftung (red.), *What the world believes: Analysis and commentary on the Religion Monitor 2008*. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.
- Zarzycka, B. (2011). Polska adaptacja Skali Centralności Religijności S. Hubera. W: M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności* (s. 231-261). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.